Μακεδονικά

Τόμ. 28 (1992)

**Φ. Μαλιγκούδη, Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα.
(Οικονομική οργάνωση- πολιτειακή δομή -
εθνολογική προέλευση - παράγοντες
εξελληνισμού)**

Ιωάννης Τουλουμάκος

doi: [10.12681/makedonika.160](https://doi.org/10.12681/makedonika.160)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τουλουμάκος Ι. (1992). Φ. Μαλιγκούδη, Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα. (Οικονομική οργάνωση- πολιτειακή δομή - εθνολογική προέλευση - παράγοντες εξελληνισμού). *Μακεδονικά*, 28, 517–528.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.160>

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Φ. Μ α λ ι γ κ ο ύ δ η, Σλάβοι στη Μεσαιωνική 'Ελλάδα. (Οικονομική οργάνωση-πολιτειακή δομή-έθνολογική προέλευση-παράγοντες εξέλληνισμού). Θεσσαλονίκη, 'Εκδόσεις Βάνιας, 1988, 131 σελ., 1 χάρτης.

Στην Εισαγωγή του βιβλίου (σ. 7-12) ο συγγρ. αναφέρει και σχολιάζει πολύ σύντομα όσο και έπικριτικά τις τρεις «σχολές» της «νεότερης ιστοριογραφίας», οι οποίες ασχολούνται με το «ιστορικό φαινόμενο Σλάβοι και Βυζάντιο»: 'Η πρώτη έχει ως άφετηρία της τις απόψεις του Φαλμεράιερ· ή δεύτερη «πασχίζει, αγνοώντας την μακραίωνη συμβίωση 'Ελλήνων και Σλάβων, να ανακαλύψει την ελληνική συνέχεια στην επιβίωση "άρχαιοελληνικών" έθιμων και δοξασιών στον πληθυσμό της ελληνικής υπαίθρου». Τέλος τοὺς έρευνήτὲς τῆς τρίτης ἀπασχολεῖ κυρίως τὸ πρόβλημα, πῶς —αγνοώντας τις μαρτυρίες τῶν πηγῶν καὶ πολλὰς φορὲς παραχαράσσοντάς τες— νὰ "τεκμηριώσουν" ἀπόψεις ποὺ δὲν χρησιμεύουν παρὰ στὸ νὰ ἐνισχύουν τὴν δική τους ἐθνικιστικὴ αὐταρέσκεια» (σελ. 10). 'Ο συγγρ. δὲν ἀκολουθεῖ φυσικὰ καμμία ἀπὸ τὶς τρεῖς. 'Αφήνοντας τὸ ἐρώτημα «πῶς καὶ μὲ ποῖο τρόπο ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐπιβίωσε στὴν βυζαντινὴ διάνοηση καὶ γραμματεία» (sic) «τοὺς εἰδικούς», ἀσχολεῖται μὲ τὶς σχέσεις 'Ελλήνων καὶ Σλάβων στὸ πλαίσιο τοῦ «κόσμου τῆς ἀγροτικῆς καλύβας», τὸν ὁποῖο καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐθνολογικὰ στοιχεῖα (κατὰ τὸν συγγρ.) ἀποτελοῦσαν. Καὶ τὸ κάνει, παραμερίζοντας τὶς ἀφηγηματικὲς πηγές, ποὺ μιλοῦν γιὰ «συρράξεις καὶ ἐπιδρομές» τῶν Σλάβων καὶ βασιζόμενος στὰ «ὠκικά», κυρίως ὅμως τὰ «γλωσσικὰ κατὰλοιπα». Σκοπὸς του εἶναι νὰ δείξῃ τὴν «βαθμιαία εἰρηνικὴ διείσδυση ἐνὸς πολυάριθμου ἐθνολογικοῦ στοιχείου», δηλ. τῶν Σλάβων, στὴν 'Ελλάδα μὲ γνῶμονα τοὺς στίχους τοῦ R. Kipling μὲ τοὺς ὁποίους κλείνει τὴν Εἰσαγωγή:

«Μὰ σάν διαβεῖς τὴ θάλασσα
ἀντὶ τὸν κοντινὸ δρομάκο
μπορεῖ (γιὰ σκέψου!) νὰ σοῦ φανεῖ στὸ τέλος τὸ 'Εμεῖς
σάν κάτι ὄχι πιά ξεχωρὸ ἀπ' τὸ 'Εκείνοι!» (σ. 12, 19).

Τὰ δύο ἐθνολογικὰ στοιχεῖα, ἑλληνικὸ καὶ σλαβικὸ, δὲν συνδέονται ὅμως μόνο μὲ τὰ κοινὰ στοιχεῖα τοῦ «κόσμου τῆς ἀγροτικῆς καλύβας». Καθοριστικὴ σημάσια ἔχει κατὰ τὸν συγγρ. «ἡ ἀνταγωνιστικὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους», ἡ ὁποία «ὠπάρχει στὸ Βυζάντιο, τὸ κατ' ἐξοχὴν κράτος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης» δηλαδὴ, τὸν «κόσμο τοῦ παλατιοῦ» (τὸν φορέα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τὴν κορυφὴ τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς πυραμίδας) καὶ τὸν «κόσμο τῆς ἀγροτικῆς καλύβας» («τῶν παραγωγῶν τῆς Βυζαντινῆς ἐπαρχίας κατὰ τὴν χρονικὴ στιγμή ποὺ ὁ μεσαιωνικὸς 'Ελληνισμὸς καὶ οἱ Σλάβοι συναντιοῦνται γιὰ πρώτη φορὰ», δηλ. «γύρω στὰ τέλη τῆς 3ης δεκαετίας τοῦ 6ου αἰῶνα» καὶ μάλιστα «σὲ πλήρη ἀνάπτυξη») (σελ. 8).

Παρέθεσα ἐν ἑκτάσει τὶς εἰσαγωγικὲς αὐτὲς τοποθετήσεις τοῦ συγγρ. γιὰ νὰ γίνουν φανερὲς οἱ τρεῖς ἐντελῶς αὐθαίρετες ἀφαιρέσεις ποὺ κάνει:

—'Η πρώτη ἀφαίρεση ἔγκειται στὸν πλήρη παραμερισμὸ τῶν ἀφηγηματικῶν πηγῶν, ἐπειδὴ, ὅπως ἀφίνει ὁ ἴδιος νὰ ἐννοηθῇ, αὐτὲς δὲν ταιριάζουν στὸ σχῆμα τῆς εἰρηνικῆς

συμβίωσης τών «παραγωγών», Σλάβων και Έλλήνων, ή οποία ειρηνική συμβίωση κατά την γνώμη του υπήρχε στο πλαίσιο του «κόσμου τής αγροτικής καλύβας».

—Η δεύτερη στήν προϋπόθεση (που συνεπάγεται το υπόλαχιστον προβληματικό σχήμα «κόσμος του παλατιού» από την μία μεριά, «κόσμος τής αγροτικής καλύβας» από την άλλη) ότι μεταξύ τής «βάσης» και τής «κορυφής» τής πυραμίδας, όπως ό συγγρ. τς φαντάζεται στον ελληνικό μεσαιωνικό κόσμο, δεν υπάρχουν κοινά πνευματικά και άλλα στοιχεία—στοιχεία που θα ένωσαν τούς «παραγωγούς» (οί όποιοι είχαν ελληνική πολιτιστική παράδοση) με τούς μερφομένους του κόσμου του παλατιού πολύ περισσότερο απ' όσο με τούς Σλάβους παραγωγούς, οί όποιοι έμεναν σε παρόμοιες «καλύβες», είχαν όμως άλλη ή (υποτυπώδη) πολιτιστική παράδοση.

—Η τρίτη, έξ Ισου αθάίρετη άφαίρεση, εκφράζεται με την κατηγορηματική δήλωση, ότι ή έρευνα τής έπιβίωσης «άραιοελληνικών» έθιμων και δοξασιών στον πληθυσμό τής ελληνικής υπαίθρου, ή οποία χαρακτηρίζει την νεώτερη ελληνική ιστοριογραφία (τά εισαγωγικά προέρχονται από τον ίδιο τον συγγρ.), είναι «ματαιοπονία», έφ' όσον πρόκειται για την «άναζήτηση κατηγοριών που είναι υπερβατικές για το αγροτικό περιβάλλον» ενός «προφορικού πολιτισμού», όπως ήταν ο πολιτισμός του «κόσμου τής καλύβας» (βλ. σελ. 10 / 11). Άντιθέτως ό συγγρ. συνιστά και έπιχειρεί την έρευνα τών καταλοίπων από παλαιές σλαβικές παγανιστικές δοξασίες σε παραδόσεις που έπιχωριάζουν σε «πολλές» περιοχές τής σημερινής Έλλάδος και άποτελούν για τον σημερινό άντικειμενικό παρατηρητή μία πολύτιμη πηγή¹. Για τον ισχυρισμό δεν υπάρχει ή (αυτονόητη) τεκμηρίωση. Το μόνο παράδειγμα, που δίνεται (σε άλλη μελέτη), ούτε πολύ πειστικό είναι, ούτε φυσικά έπαρκές².

1. Βλ. το ίδιο : «Έκφάνσεις τής έλληνο-σλαβικής καθημερινότητας κατά τών Μεσαιωνών», Θεσσαλονίκη 1990. (Έλληνική άπόδοση και βουλγαρικό πρωτότυπο τής διάλεξης που δόθηκε την 1η Δεκεμβρίου 1989 στην Σόφια, με την ευκαιρία τής άπονομής στον συγγραφέα του τιμητικού μεταλλίου «Κυανή ταινία» του Πανεπιστημίου τής Σόφιας), σελ. 12: «Μιά άκρως ενδιαφέρουσα πλευρά του θέματος αυτού» (που άφορά στην έλληνοσλαβική «καθημερινότητα»), παρατηρεί ό συγγρ. προηγουμένα, «είναι ό θρησκευτικός συγκριτισμός» (sic!), «που υπάρχει στις δυτικές έπαρχίες τής βυζαντινής αυτοκρατορίας, στην μεσαιωνική Έλλάδα, μία περιοχή, όπου συνυπάρχουν οί έλληνικοί με τούς σλαβικούς γλωσσικούς φορείς από τον 7ο αϊ.». Για τς θέσεις του συγγρ. στην διάλεξη αυτή βλ. παρακάτω, σ. 528, σημ. 2.

2. Στην άνωτέρω διάλεξη ό συγγρ. παραπέμπει (βλ. σελ. 13, σημ. 13) στην μελέτη του «Aspects of Early Slavic Paganism. The evidence of Pseudo-Kaisarios», ή οποία πρόκειται να δημοσιευθί στον τιμητικό τόμο για τον Μ. Α. Anastos (βλ. βιβλιογραφία, σελ. 27). Είναι πολύ πιθανό ότι και σ' αυτήν θα κάνει λόγο για τα λεγόμενα «μερδάκια», τα δαιμόνια που άπαντούν σε σλαβικής (κατά τον συγγρ.) προελεύσεως παραδόσεις του χωριού τής Γορτυνίας Ζυγοβίσι (βλ. το ίδιο : Frühe slavishe Elemente im Namensgut Griechenlands, στον τόμο: «Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Südost-europa Jahrbuch, τ. 17, 1989, έκδ. από τον Β. Hänsel, Μόναχο / Βερολίνο, σ. 59). Στην μελέτη αυτή ή συσχέτιση τής λ. «μερδάκια» με το σλαβικό «smbrdb» (= αυτός που προκαλεί φόβο) παρουσιάζεται άπλώς ως πιθανή (wahrscheinlich). Στο βιβλίο του Δ. Ζακυνθνού «Οί Σλάβοι εν Έλλάδι», Αθήνα 1945 (που έλάχιστα ή καθόλου λαμβάνει υπ' όψιν του ό συγγρ.) άναφέρεται ότι μεταξύ τών σλαβικής προελεύσεως λέξεων που υπάρχουν στην Νέα Έλληνική (συνολικά 257) μόνο τρεις δηλώνουν δεισιδαιμονίες (δπ.π., σελ. 70-71).

Οι αφαιρέσεις αυτές, ιδιαίτερα ή τελευταία με τὰ μεθοδολογικά σφάλματα πού συνεπάγεται, αποτελούν τὴν πρώτην αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία ἐγράφη ἡ παρούσα βιβλιοκρισία. Ἡ δευτέρα — καὶ σπουδαιότερη — εἶναι μιὰ δυσεξηγήτη ἀσυνέπεια, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξύ τῶν ἀπόψεων πού διατυπώνονται στὸ βιβλίο αὐτὸ καὶ σὲ ἄλλες μελέτες ἢ διαλέξεις, τοῦ ἴδιου συγγρ. Θὰ παρουσιάσω τὴν ἀσυνέπεια αὐτὴ μόνον, ἀντιπαραβάλλοντας τὰ σχετικὰ παραθέματα, δὲν θὰ τὴν ἐρμηνεύσω.

Ι. Παρατηρήσεις μεθοδολογικοῦ χαρακτήρα

Τὰ μεθοδολογικά σφάλματα τοῦ βιβλίου εἶναι ἐμφανῆ καὶ στὸν μὴ ἐιδικὸ ἀναγνῶστη, ἔχουν δὲ (ἐν μέρει) ἐπισημανθῇ στὴν βιβλιοκρισία τοῦ Sergei Ivanov (Μόσχα), πού δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸν Byzantinoslavica (τ. 50, 1989, σελ. 81-83). Τὰ ἀναφέρω μὲ τὴν συντομία πού μοῦ ἐπιβάλλει ὁ χρόνος.

1. Ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀγροτικῆς τεχνικῆς τῶν Ἑλλήνων ἀγροτῶν ἦταν τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῶν Σλάβων ἐπηλύδων, δὲν εἶναι οὔτε μπορεῖ νὰ εἶναι σωστό. Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες μποροῦσαν νὰ βασίζονται σὲ πείρα αἰώνων, ὅπως καὶ στὰ τεχνολογικά ἐπιτεύγματα τῶν Ρωμαίων. Τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀγρότες παρέλαβαν τὸ πρωτόγονο γεωργικὸ ἐργαλεῖο τῶν Σλάβων «σβάρνα» (ἐνῶ διέθεταν ἀπὸ τὸ παρελθὸν ἄλλο, προφανῶς τελειότερο, τὸν λεγόμενον «βωλοκόπο») δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ συγγρ. ὅτι ἡ «σβάρνα» ἀνταποκρινόταν περισσότερον στὶς οἰκονομικὰ δυνατότητες καὶ τοῦ γηγενοῦς «Γραικοῦ ἀγρότη» (βλ. σελ. 26), ἀλλὰ ἴσως πρέπει νὰ ἀποδοθῇ σὲ οἰκονομικὴ καθυστέρηση, ἡ ὁποία ἀρχίζει ἀπὸ τότε πού διεκόπησαν οἱ δεσμοὶ τῶν χωριῶν μὲ τὰ κέντρα παραγωγῆς καὶ αὐτὸ συνέβη ἐξ αἰτίας τῶν Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν¹. Τὸ νὰ λέγεται ἐπομένως ἀπὸ τὸν συγγρ. ὅτι «ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὸς νεοφερμένους καὶ τοὺς ντόπιους δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν τόσο τεράστια» (σελ. 23) (sic!) καὶ λίγο παρακάτω (μολονότι ἐπισημαίνεται ἡ «ἔλλειψη ἀρχαιολογικῶν δεδομένων») ὅτι ὁ «Σλάβος ἀγρότης καλλιιεργεῖ τὴ γῆ του μὲ τὰ ἴδια περίπου ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦσε καὶ ὁ "Γραικός", "ὁ ἐλληνόφωνος"» (σελ. 24) καὶ ἄστοχο εἶναι καὶ παραπλανητικόν.

2. Ἡ ἄποψη τοῦ συγγρ. (πού ἔχει καθοριστικὴ σημασία γιὰ τὸ βιβλίο) γιὰ τὴν «ἀντικειμενικὴ ἀντίθεση» τοῦ «κόσμου τῆς καλύβας» πρὸς τὸν «κόσμο τοῦ παλατιοῦ» στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ θέση του, ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὸν ἐκτός τοῦ «κόσμου τοῦ παλατιοῦ» πληθυσμὸ ἀποτελεῖ «ματαιοπονία», εἶναι ἐξ ἴσου ριζικὰ ἐσφαλμένες: Ὁ Ἰβάνωφ παραπέμπει σὲ μαρτυρία τοῦ Συνεσίου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἄπλοι ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τοῦ μιλοῦσαν γιὰ τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν Ὀδυσσεά καὶ πίστευαν ὅτι ζοῦσαν ἀκόμη². Στὸ παράδειγμα αὐτὸ θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα ἀπὸ

1. I v a n o v, ὁπ.π., σελ. 82: «The primitive tool of the newcomers could hardly have any advantage over the professionally made iron-teeth harrow. It had to be adopted since the village ties with professional production centres had been broken. And this happened because of the Slavic invasions. The fact that the Greeks borrowed the Slavic word σβάρνα stands as a symbol of decline and not of a harmonious merging».

2. PG 66, 1550 (288): «Ἄλλ' εἰσὶ τινες ἐν ἡμῖν, οἱ μέχρι καὶ νῦν Ἀγαμέμνονα κρατεῖν ἤγναι τὸν Ἀτρεΐδην, τὸν ἐπὶ Τροίαν, τὸν μάλα καλὸν τε καὶ ἀγαθόν. Τοῦτο γὰρ παιδιόθεν ἡμῖν ὡς βασιλικὸν παραδέδοται τοῦνομα. Καὶ Ὀδυσσεά τινά φίλον αὐτοῦ ὀνομάζουσιν οἱ χριστοὶ βουκόλοι, φαλακρὸν μὲν ἄνθρωπον, ἀλλὰ δεινὸν ὁμίλῃσαι πράγμασι, καὶ πόρον ἐν ἀμυχάνοις εὐρεῖν. Ἀμέλει γελῶσιν, ὅταν περὶ αὐτοῦ λέγωσιν, ἡγούμενοι πέρσιν ἐκετεφλῶσθαι τὸν Κύκλωπα».

μεταγενέστερες πηγές¹.

3. Παράλειψη ἢ, τὸ χειρότερο, ἀποσιώπηση στοιχείων διαπιστώνει ὁμοῦς ὁ ἀναγνώστης καὶ στὴν (πολὺ σύντομη) ἐρμηνεία ποὺ δίνεται στὸ βιβλίο γιὰ τὶς «μεμονωμένες καὶ πρόσκαιρες ἐξεγέρσεις τῶν Σλάβων» κατὰ τὸν 8ο καὶ 9ο αἰ. Τὰ αἷτια τῶν ἐξεγερσέων αὐτῶν ἀναγόνται σὲ οἰκονομικοὺς παράγοντες, δηλ. τὴν ἄρνηση πληρωμῆς φόρων, ὅπως συνέβαινε μὲ «παρόμοιες ἐξεγέρσεις τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ εἶναι συνηθέστατο φαινόμενο στὸ Βυζάντιο καὶ δὲν περιορίζεται φυσικὰ μόνο στοὺς σλαβόφωνους ὑπηκόους τῆς βυζαντινῆς κεντρικῆς ἐξουσίας» (σ. 46). Οἱ ἐξεγέρσεις αὐτὲς δὲν ἀναφέρονται· ὁ συγγρ. παραπέμπει μόνο στὴν (καθαρὰ) γλωσσολογικὴ ἐργασία τοῦ «*Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands*» 1981. Ἐξ ἄλλου ἀπορρίπτει τὴν ὑπόψη τῆς V. Türkova-Zaimova, ἡ ὁποία, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, ἀποδίδει τὶς ἐξεγέρσεις τῶν Σλάβων στὴν θέλησή τους νὰ διατηρήσουν τὴν αὐτονομία τους (βλ. σελ. 46, 115, σημ. 39). Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ («Σλάβοι στὴν Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα») τὸ ἐπιβάλλει, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφερθῇ ἐκτενέστερα σ' αὐτὲς τὶς ἐξεγέρσεις (π.χ. τῶν Σλάβων τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης), ὅπως κάνουν ἱστορικοὶ ἀκόμη καὶ σὲ γενικὰ ἔργα. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τῶν λεηλασιῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐπιπονημάτων ποὺ διέπραξαν, ἰδιαίτερα στὴν Πελοπόννησο (βλ. π.χ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, Μόναχο 1963, σελ. 161, σημ. 3-4, ὅπου καὶ οἱ πηγές), καὶ τῆς σκληρῆς προσπάθειας τῶν Βυζαντινῶν νὰ καταστείλουν τὶς ἐξεγέρσεις αὐτὲς (βλ. Ostrogorsky, ὁπ.π.) ὁ ἀναγνώστης θὰ ἀπεκόμιζε κάποια διαφορετικὴ καὶ πλησιέστερη πρὸς τὴν ἱστορικὴ πραγματικὴ εἰκόνα. Τὸ ἐδάφιο ποὺ παραθέτει ὁ Ἰβάνωφ εἶναι ἀρκετὰ ἐνδεικτικό: Κατὰ τὴν ἐξέγερσή τους στὴν Πελοπόννησο τὸ 805, οἱ Σλάβοι λεηλάτησαν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Πορφυρογέννητος, πρῶτα τὰ σπίτια τῶν Ἑλλήνων γειτόνων τους². Σὲ ἄλλη μελέτη τοῦ («*Historische Voraussetzungen für die Entstehung der altbulgarischen Schule von Ochrid*») ὁ συγγρ. διατυπώνει τὴν ἴδια θέση, χαρακτηρίζοντας τὶς ἐξεγέρσεις αὐτὲς ὡς «kurze Episoden». [Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ μελέτη αὐτὴ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «*Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*» (τ. 1, VIII, σελ. 80)]. Ἀάθος, ποὺ διαπιστώνει καὶ ὁ ἄπλὸς ἀναγνώστης, εἶναι ἐξ ἄλλου τὸ νὰ χαρακτηρίζεται ἡ «πολιτειακὴ ὀργάνωση τῆς σλαβικῆς κοινωνίας γύρω στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ.» ὡς «ἀκέφαλη» (βλ. σελ. 42, 45, 48)³.

1. Βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὸν Βίος καὶ Πολιτισμός, τ. VI, 1955, σ. λ. 310 (Ἰάσων-Ἀργοναυτές· γιὰ τὴν διάδοση τοῦ σχετικοῦ μύθου στὴν πρόωγη βυζαντινὴ περίοδο βλ. ἐπίσης σελ. 327). Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Οἱ ἄρχαιοι Ἕλληνες στὴ νεοελληνικὴ λαϊκὴ παράδοση, Ἀθήνα 1978, σελ. 83 κ.εξ., ἄρ. 97 (Ἡρακλῆς), 101 (Ἀριστομένης). Ἰκανοποιητικὴ σύλλογῃ καὶ ἔρρενα αὐτῶν τῶν παραδόσεων, τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὁποίας εἶχε ἐπισημάνει ὁ Κουκουλέ (ὁπ. π., σελ. 295), ἐξ ὧων γνωρίζω δὲν ὑπάρχει ἀκόμη.

2. De admin. Imperio, κεφ. 49: «καὶ οὗτοι (δηλ. οἱ Σκλαβηνοὶ) ἐν τῷ θέματι ὄντες Πελοποννήσου ἀπόστασιν ἐννοήσαντες πρῶτον μὲν τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας τῶν Γραικῶν ἐπεληρθον καὶ εἰς ἄρπαγὴν ἐτίθεντο». Πρβλ. F. Dvornik - R. J. H. Jenkins κ.ά., *De administrando Imperio*, Vol. II, Commentary, London 1962, σελ. 183, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Τὸ λάθος σημειώνεται μὲ ἔμφαση ἀπὸ τὸν Ivanov (ὁπ. π., σελ. 82): «This definition is hardly applicable to the Slavic tribes in Macedonia who readily admitted numerous defectors from Thessaloniki». Τὰ γραφόμενα ἀπὸ τὸν συγγρ. γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ φύλα αὐτὰ (τοὺς

4. Με πολύ λίγα, και μάλιστα όχι απολύτως ακριβή στοιχεία (τά οποία παίρνει από εργασίες άλλου έρευνητή)¹ εργάζεται ο συγγραφέας για να δείξει τόν «εξελληνισμό» τών Σλάβων και τούς «παράγοντες στους οποίους όφειλόταν». Τά στοιχεία αυτά είναι: Ένας άριθμός «φορέων τού ίδιου όνόματος» (δλγ. Ρενδάκιος), συνολικά 17, που μαρτυρείται (κατά τά γραφόμενα στό βιβλίό) σέ διάφορες περιοχές τής Έλλάδος: Ένας τó έτος 718, Ένας στό 865, ό τρίτος στό 920, ό τέταρτος τó 967, ό πέμπτος τó τελευταίο τέταρτο τού 10ου αιώνα, ό έκτος (úp' άριθ. 12) στό β' μισό τού 9ου αλ., έννέα (úp' άρ. 6, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18) στόν 10ο και 11ο αιώνα (τόν ύπ' άρ. 11 ταυτίζει ό έκδότης τής σχετικής σφραγίδας με τόν ύπ' άρ. 2). Όλοι αυτοί κατείχαν διάφορα αξιώματα στό βυζαντινό κράτος ή ύψηλή κοινωνική θέση. Έξ άλλου ό συγγρ. άναφέρει και κάποιον «πρωτοπαπώ» τού 14ου αλ.(;) στήν Μάνη με τó ίδιο όνομα (βλ. «φορέα» ύπ' άρ. 9) και μάς πληροφορεί (στό σχόλιο γιά τόν «φορέα» ύπ' άρ. 10) ότι «τό άρχικό ολαβικό αυτό άνθρωπωνύμιο βρίσκεται σέ χρήση και ώς νεοελληνικό πλέον έπωνυμιο με τήν μορφή Ροντάκιος, όπως δείχνει τó όνομα κάποιου (άλλου) ιερέα με τó όνομα "Ρωντάκιος Περιοδευτής"» σέ έγγραφή τού έτους 1430 / 31 σέ έκκλησία τής Ζωοδόχου Πηγής στήν Λακωνία» (σελ. 86). Ότι οί «φορείς» ενός μόνο όνόματος από διάφορες περιοχές και εποχές μπορούν νά θεωρηθούν «μοντέλο» γιά τόν εξελληνισμό τών Σλάβων και μάλιστα γιά νά δειχθή «ό δεύτερος και ό τρίτος παράγοντας» αυτού τού εξελληνισμού, δλγ. «ή ένταξη στήν βυζαντινή διοικητική ίεραρχία και ή ένταξη στά άνώτερα κοινωνικά στρώματα», όπωσδήποτε δέν είναι πειστικό².

Δρουγουβίτες) είναι άρκετά ένδεικτικά γιά τήν σύγχυση έννοιών πού χαρακτηρίζει τó βιβλίό. Βλ. σελ. 48:

«Οι πηγές μας επιτρέπουν ακόμα νά παρακολουθήσουμε τη βαθμιαία ένταξη ενός συγκεκριμένου σλαβικού φύλου στο βυζαντινό διοικητικό σύστημα και νά αναπλάσουμε έτσι ένα "μοντέλο" της ατελούς πολιτειακής εξέλιξης τών Σλάβων της Ελλάδος από την αρχική άκέφαλη πολιτειακή οργάνωση έως την πλήρη διοικητική του ενσωμάτωση στο Βυζάντιο, μια ενσωμάτωση πού θα καταλήξει στην *εθνολογική τους αφομοίωση*...

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ένα από τα φύλα τα οποία, υπό την διοίκηση ενός αβαρικής καταγωγής προσώπου (Χάτζων), συμμετέχουν στην πολιτορκία τής Θεσσαλονίκης κατά τó έτος 614 είναι και οι Δρουγουβίτες⁴⁶. Περίπου έξι δεκαετίες αργότερα (676-678) ή ίδια πηγή (τα «Θαύματα του Αγίου Δημητρίου») μας παρέχει ορισμένα στοιχεία γιά την πολιτειακή δομή τού σλαβικού αυτού φύλου: Οι Δρουγουβίτες, οι οποίοι φαίνεται ότι έχουν πλέον εγκατασταθεί μόνιμα στις δυτικές περιοχές τής Θεσσαλονίκης, διατηρούν την αυτονομία τους από τα υπόλοιπα σλαβικά φύλα κι' έχουν ως επικεφαλής τους περισσότερους από έναν "ρίγες"⁴⁷. Η μαρτυρία αυτή δέν θα πρέπει νά εκληφθεί ως ένδειξη ότι τó φύλο αυτό ήταν πολυάριθμο⁴⁸, αλλά ως επιβεβαίωση ενός χαρακτηριστικού της πολιτειακής οργάνωσης τών Σλάβων, ότι δηλαδή και στους Δρουγουβίτες (όπως στα σλαβικά φύλα του Δουνάβειος πού συναντούμε στον Προκόπιο, Ψευδο-Μαυρίκιο κ.ά. έναν αιώνα πριν) εξακολουθεί νά ισχύει τó καθεστώς της "δημοκρατίας", ή έλλειψη δηλαδή κάθε μοναρχικού θεσμού».

Και μέ εισαγωγικά ή έννοια «δημοκρατία» δέν έχει καμμία σχέση με τó καθεστώς τών «ρηγών» πού περιγράφεται προηγουμένως και χαρακτηρίζεται κατά παράδοξο τρόπο ως «άκέφαλο».

1. Ίδιαίτερα του H. Ditten (Prominente Slaven), Βερολίνο 1983 (άναφέρεται από τόν συγγρ. στήν σελ. 123, σημ. 1 τού βιβλίου).

2. Οί πληροφορίες πού δίνονται γιά έναν από τούς Ρενδάκιους, τόν Σισίννιο (úp' άρ. 1, σελ. 79-80) προκαλούν, άν μή τι άλλο, σύγχυση στόν άναγνώστη. Στήν σελ. 79

Το ίδιο ισχύει και γιά τὸ δεύτερο «μοντέλο», τὴν συμβίωση δηλ. τῶν Ἑλλήνων κα-
τοίκων τῆς Ἱερισσοῦ καὶ τῶν «Σλάβων Βουλγάρων», ὅπως συνηθίζει νὰ τοὺς ἀποκαλῇ,
μὲ τρόπο πὺν προκαλεῖ τοὺλάχιστον σύγχυση¹, ὁ συγγρ. (βλ. σελ. 98). Καὶ στὰ δύο «μον-
τέλα» πρόκειται γιά γενικεύσεις μεμονωμένων καὶ μὴ ἐπαρκῶς γνωστῶν δεδομένων. Τέ-
λος ὁ συγγρ. ἀναφέρει καὶ ἓνα τέταρτο παράγοντα ἐξελληνισμοῦ, τὴν «πολιτιστικὴ ἀφο-
μοίωση» (σελ. 99). Γι' αὐτὴν ὁμως δὲν παραθέτει κανένα στοιχείο². Ἡ παράθεση, κυρίως
ὁμως ὁ κριτικὸς σχολιασμὸς ὧν τῶν σχετικῶν μὲ τὸν ἐξελληνισμὸ τῶν Σλάβων στοι-
χείων εἶναι γιά τὸν συγγρ. γιά ἓνα ἀκόμη λόγο ἀναγκαῖα, ἐπειδὴ δέχεται ὅτι οἱ Ἑλλαδι-
κὲς περιοχὲς ὅπου ἐγκατεστάθησαν οἱ Σλάβοι ἦταν προηγουμένως «ἀποδεκατισμένες»
(βλ. π.π.). Ἄν ἦταν πράγματι ἔτσι, ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν πολλῶν Σλάβων πὺν «γέμισαν»
«μὴν ἄδεια χώρα» ἀπὸ τοὺς λίγους Ἑλλήνες πὺν εἶχαν μείνει φαίνεται μάλλον ἀπίθα-

ἀναφέρονται οἱ δύο «ἐπιτυχεῖς μεσολαβήσεις» τοῦ Σισίννιου Πενδάκου πρὸς τοὺς Βουλ-
γάρους, ἐκ μέρους τοῦ αυτοκράτορα Λέοντα Γ' (τὸ 717) καὶ τοῦ ἀντιπάλου του, ἐξόρι-
στου στὴν Θεσσαλονίκη πρῶην αυτοκράτορα Ἀναστασίου Β'» (τὸ 718) καὶ τονίζεται ὅτι
«δὲν ἦταν τελικὰ ἓνας τυχαῖος ἀπεσταλμένος στοὺς Βουλγάρους. Ἡ σλαβικὴ κατα-
γωγὴ του καὶ ἰδιαίτερα ἡ γνώση τῆς γλώσσας τοῦ σλαβικοῦ ἐθνολογικοῦ στοιχείου στὸ
Βουλγαρικὸ κράτος θὰ ἐνίσχυσαν ἀσφαλῶς τὶς διαπραγματευτικὲς του δυνατότητες». Στὴν
σελ. 124, σημ. 6, ὁμως, ὅπου παραπέμπει, ἀναφέρει ὅτι οἱ Βούλγαροι «ἀλλάζοντας στρα-
τόπεδο ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Λέοντα Γ' ἔστειλαν δέσμοι στὸν αυτοκράτορα τὸν
ἀντίπαλό του Ἀναστάσιο καθὼς καὶ τὴν κεφαλὴ τοῦ μεσολαβητῆ, τοῦ Σισίννιου Πενδάν-
κη» (sic!).

1. Στὴν σελ. 96 ἀναφέρονται ἐπίσης ὡς «Σλάβοι Βούλγαροι», στὴν σελ. 97 ὡς «Βούλ-
γαροι Σλάβοι», στὴν ἴδια καὶ τὴν ἐπόμενη σελίδα (98) ὡς «Σλάβοι Βούλγαροι» (πάντοτε
μὲ εἰσαγωγικά), στὴν ἴδια καὶ στὴν ἐπόμενη σελίδα (99) ἀπλῶς ὡς Σλάβοι (τέσσερις
φορὲς), στὶς σελίδες 69 καὶ 73 ὡς Βούλγαροι Σλάβοι χωρὶς εἰσαγωγικά. Ὁ F. Dölger τοὺς
ἀποκαλεῖ καλῶς Σλάβους (βλ. σελ. 90). Στὴν σελ. 116 (σημ. 39) ὁ συγγρ. παραθέτει τὴν
ἀποψη τῆς V. Tirkova-Zaimova, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος
ἀνῆκαν ἐθνολογικὰ στοὺς «Βούλγαρους Σλάβους»—πρᾶγμα πὺν ἐπιτρέπει τὸ συμπε-
ρασμα, ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς προσιδίᾳζει στὴν βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία: Στὴν σελ.
117 ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι *communis opinio* στὴν βουλγαρικὴ ἱστοριογραφία εἶναι ὅτι
οἱ Σλάβοι τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος ἀνῆκαν στὸν «βουλγαρικὸ κλάδο», τὴν ὁποία καὶ
ἐπικρίνει. Στὴν διέλευξ πὺν ἔδωσε στὴν Σόφια (τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1989) χαρακτηρίζει
τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἱερισσοῦ «ἀκριβέστερα» ὡς «βουλγαρικὸ» (ὅπ. π., σελ. 13· βλ. παρα-
κάτω, σ. 528, σημ. 2). Βουλγάρους θεωρεῖ ἐπίσης τοὺς Σλάβους τῆς Ἱερισσοῦ στὴν με-
λέτη του «Historische Voraussetzungen für die Entstehung der albulgarischen Schule vom
Ochrid» πὺν δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes
in Österreich», 1, VIII, 1986 (σ. 82). Βλ. γι' αὐτὴν παρακάτω, σ. 524, σημ. 1 κῆξ. Πολὺ
σφαιρότερες—ὅσο καὶ πειστικὲς—εἶναι οἱ παρατηρήσεις καὶ κρίσεις τοῦ Δ. Ζακυθινοῦ
(«Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδῃ», ὅπ. π., σελ. 82-86), ὅπου βέβαια ἀποφεύγονται αὐτοῦ τοῦ εἶδους
οἱ (παραπλανητικοί) χαρακτηρισμοί. Σύγχυση προκαλεῖ ἐπίσης ἡ γενικὴ καὶ ὀριστη
ἀναφορὰ στὰ «ἰδιώματα ἐκεῖνα πὺν ἀνήκουν στὸν ἀνατολικὸ κλάδο τῶν νότιων Σλάβων
καὶ τὰ ὁποῖα, συμβατικά, ὀνομάζουμε βουλγαρικά» (σελ. 72· πρβλ. Ζακυθινοῦ, ὅπ. π.,
σελ. 85 κῆξ.).

2. Περιορίζεται στὸ νὰ παραπέμψη σὲ μιὰ μεταπτυχιακὴ ἐργασία (τῆς Κ. Πουτοῦ-
ρογλου), ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀκόμη περατωθῇ (σελ. 126, σημ. 52).

νος. Όπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, ὁ συγγρ. σέ προηγούμενη μελέτη του παρουσιάζει πολὺ διαφορετικὲς ἀπόψεις.

II. Ἀντιφάσεις καὶ παραλείψεις

Περὶσσότερες ἐπιφυλάξεις καὶ μεγαλύτερη δυσφορία προκαλοῦν ὁμως ὀρισμένες ἀντιφάσεις τοῦ συγγρ. —ἀντιφάσεις ποὺ ὀφείλονται ὄχι σέ διαφορετικὲς κατὰ καιροὺς ἐπιστημονικὲς ἐκτιμήσεις, ἀλλὰ σέ περιστασιακοὺ χαρακτήρα ἐκτιμήσεις ἢ ἐντυπώσεις. Τὰ παραδείγματα ποὺ ἀκολουθοῦν εἶναι, νομίζω, ἀρκετὰ ἐνδεικτικά, γι' αὐτὸ κρίθηκε σκόπιμο νὰ παρατεθοῦν αὐτολεξεῖ. Ὁ συγγρ. ὄχι σπάνια «μεταφέρει» ἀπὸ τὸ ἓνα δημοσίευμα στὸ ἄλλο (μεταγενέστερο) ὁλόκληρες παραγράφους (μὲ ὀρισμένες παραλλαγές), πρᾶγμα ποὺ καθιστᾷ οὐσιαστικὰ ἴσχυη τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτὴν παραγωγή¹. Τὸ χειρότερο εἶναι ὁμως ὅτι σ' αὐτὲς τὶς παραλλαγές (ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι παραλείψεις ἢ διαφορετικὰ συμπεράσματα) παρατηροῦνται οἱ ἀντιφάσεις ἐκεῖνες, γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχινε ἀνωτέρω λόγους.

1. Παραπέμποντας σέ μελέτες παλαιότερων ἐρευνητῶν (R. Carpenter, *Discontinuity in Greek Civilisation*, Cambridge 1916, 12 κέξ., καὶ P. Lemerle, *Agrarian History*, χ. χρ., σ. 48) ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει στὸ ὑπὸ κρίση βιβλίο (σελ. 14), ὅτι οἱ Σλάβοι μὲ τὴν ἐγκατάστασή τους στὶς «δημογραφικὰ ἀποδεδειγμένες Ἑλλαδικὲς περιοχὲς δὲν κατακοτῶν ἀλλὰ μᾶλλον γεμίζουν μιὰ ἄδεια χώρα καὶ ὅτι ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ ἦταν μιὰ "εὐλογία" ποὺ σημαδεύει τὴν ἐναρξὴ μιᾶς περιόδου οἰκονομικῆς ἀνθησης». Στὸ ἴδιο βιβλίο ἀποδίδει τὸν ἐξελληνισμό τῶν Σλάβων σέ διάφορους οἰκονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς παράγοντες (κυρίως μάλιστα στοὺς πρώτους). Σέ παλαιότερο δημοσίευσμά του ὁμως (*Toponymy and History*. Observations concerning the slavic toponymy of the Peloponnese), ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ ἐκδιδόμενο στὴν Θεσσαλονίκη (ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Σλαβικῶν Μελετῶν) περιοδικὸ «Cyrillomethodianum» τὸ 1983, ἀποδίδει τὸν ἐξελληνισμό τῶν Σλάβων στὴν Πελοπόννησο κατηγορηματικῶτα «πρὸ πάντων» στὴν ἀριθμητικὴ ὕπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ» (τόμ. ΧΙΙ, σελ. 10)². Γιατὶ στὸ τελευταῖο τοῦ βιβλίου ὄχι μόνον δὲν γίνεται

1. Μερικὰ παραδείγματα: Περίπου δύο σελίδες ἀπὸ τὸ ἄρθρο «Toponymy and History» στὸ περιοδικὸ «Cyrillomethodianum» (VII, 1983, 99-100) μεταφέρονται σχεδὸν αὐτολεξεῖ στὸ βιβλίο «Οἱ Σλάβοι στὴν Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα» (σελ. 60-61). Τὰ ὀνόματα τῶν Σλάβων παρὸικων τῆς Ἱερισσοῦ ἀναφέρονται καὶ σχολιάζονται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο σὲ ἄρθρο ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1986 στὸ περιοδικὸ «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (I, VII, σ. 77-78), ἀλλὰ καὶ στὸ βιβλίο «Σλάβοι στὴν Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα» (σ. 98/99).

2. Σλάβοι στὴν Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα (Θεσ/νίκη 1988), σ. 14: «Οἱ Σλάβοι, οἱ ὁποῖοι εγκαθίστανται μόνιμα στὶς δημογραφικὰ ἀποδεδειγμένες Ἑλλαδικὲς περιοχὲς πέντε δεκαετίες ἀργότερα, φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἐπουλάνουν μιὰ χαίνουσα πληγὴ ἢ, ὅπως παρατήρησε κάποιος ἐρευνητής, ὅτι "δὲν κατακοτῶν, ἀλλὰ μᾶλλον γεμίζουν μιαν ἄδεια χώρα". Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη, ἡ "μετανάστευση" τοῦ νέου ἐθνολογικοῦ στοιχείου ἀποτελεῖ ἓνα θε-

«Cyrillomethodianum» (Θεσσαλονίκη, 1983), σ. 109: «The objective historian, then, knows very well that the Slav settlers in the Peloponnese were absorbed by the denser Greek element many centuries before the process of the ethnogenesis of Greece's modern neighbours, the Bulgarians, had begun. Nevertheless, the ethnological smoothing-out is not, in our opinion, to be ascribed to that transcendent, metaphysical civilising power of Helle-

ἀναφορά σ' αὐτὴν τὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ (ἔστω καὶ σὲ σχέση μόνον μὲ τὴν Πελοπόννησο) ἀλλὰ ὑποστηρίζεται τὸ ἀντίθετο, δὲν καταλαβαίνει εὐκόλα ὁ ἀναγνώστης. Ἐντύπωση προξενεῖ ὅτι σὲ ἄλλο ἄρθρο τοῦ (Historische Voraussetzungen für die Entstehung der albulgarischen Schule vom Ochrid), ποῦ δημοσιεύθηκε τὸ 1986 στὸ περιοδικό «Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich» (I, VIII, σ. 77-83) ἀποδίδει ἐπίσης τὸν ἐξελληνισμό τῶν ἐγκατεστημένων στὴν Ἑλλάδα Σλάβων γενικά στὴν ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ!... Ἡ ἀποψη αὐτὴ συνοδεύεται ὥστόσο στὸ ἴδιο ἄρθρο ἀπὸ (κατὰ τὴν γνώμη μου) πολὺ προβληματικούς ἰσχυρισμοὺς τοῦ συγγρ. περὶ «ὀργανικῆς ἐνσωματώσεως» μεγάλων περιοχῶν τῆς δυτικῆς Μακεδονίας στὸ Βουλγαρικὸ κράτος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς διακυβερνήσεως τοῦ Βόριδος Α' (886-889) (ὁπ. π., σελ. 81-83), γιὰ τοὺς ὁποίους (ἰσχυρισμοὺς) παραπέμπει σὲ ἔργα Βουλγάρων ἐρευνητῶν. Τὸ κείμενο εἶναι αρκετὰ ἐνδεικτικό, γι' αὐτὸ τὸ παραθέτω ὅλοκληρο².

τικὸ παράγοντα (μια «εὐλογία», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Lemerle) καὶ σημαδεύει τὴν ἐνάρξη μίας περιόδου οικονομικῆς ἀθη-
σης που θα ἀκολουθήσει».

«Συνοψίζοντας τὰ αποτελέσματα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ καταλήγουμε στο συμπέρασμα ὅτι ἡ μελέτη τῶν πηγῶν μας βοηθᾷ νὰ ἐντοπίσουμε ὀρισμένους παράγοντες οἱ ὁποῖοι συνέβαλαν στὸν ἐξελληνισμό τῶν Σλάβων τῆς Ελλάδος. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ εἶναι: α) ἡ οικονομικὴ αὐ-
τιση με τὸ γηγενές στοιχείο, β) ἡ ἐνταξί-
στη βυζαντινὴ διοικητικὴ ἱεραρχία, γ) ἡ ἐνταξί στα ἀνώτερα κοινωνικά στρώ-
ματα καὶ δ) ἡ πολιτισμικὴ ἀφομοίωση»
(σ. 99).

1. Βλ. σελ. 80: «Was die Slawen Griechenlands betrifft, so waren an objektiven Faktoren, die die Bildung eines eigenständigen Staatsgebildes verhinderten, schon bei ihrer Ankunft vorgegeben: erstens war die eingesessene griechischsprachige Bevölkerung zahlenmäßig überlegen (darüber belehrt uns sowohl ein unvoreingenommenes Studium der Quellen als auch die Sichtung der slawischen Ortsnamen Griechenlands) und zweitens war, auf lange Sicht die staatliche Präsenz von Byzanz in den griechischen Provinzen vorhanden».

2. «Wir verfügen über keine sicheren Nachrichten, wann genau die makedonischen Gebiete dem bulgarischen Staate einverleibt wurden. Wir können aber mit Sicherheit davon ausgehen, daß um die Mitte des 9. Jhds., also am Anfang der Regierungszeit von Boris (852-889) die westliche Grenze seines Staates entlang einer Linie westlich von Belgrad im Norden bis zur Glavinica im Süden verlief, während seine südwestliche Grenze vom Unterlauf des Flusses Semini an der Adria-Küste, dann südlich von Velegrada (h. Berat) über Ostrov, Edessa (Voden), bis zur-Prošek (am Mittellauf des Varder) reichte»⁹.

Δiese Gebiete, die, wie erwähnt, spätestens seit dem Anfang des 7. Jhds. von einer kompakten slawischen Bevölkerung besiedelt wurden, stellten für eine Zeitspanne von zweieinhalb Jahrhunderten (vom 7. bis zur Mitte des 9. Jhds.) eine Pufferzone zwischen Byzanz

nism, which many modern historian invoke, but rather it was the objective course of events and, most important, numerical superiority of the Greek element in the Peloponnese which caused the ethnological disappearance of the Slavs».

2. Μεγαλύτερη γίνεται ή δυσφορία και τοῦ μὴ εἰδικοῦ ἀναγνώστη ὅταν ἀντιπαραβάλλῃ τὸ τέταρτο (καὶ τελευταῖο) κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «Σλάβοι στὴν Μεσαιωνική Ἑλλάδα» πρὸς, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἐπιγράφεται «Παράγοντες ἐξελληνισμοῦ», μὲ τὴν μελέτη «Zur sozialen und ethnischen Assimilierung der Slaven in Byzanz: der Fall der Rhendakioi», ἡ ὁποία πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ σὲ τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν (ἀποθανόντα) Βούλγαρο ἐρευνητὴ Ivan Duicev (Studia Slavico-Byzantina et mediaevalia europensia in memoriam I. Duicev, τ. II, Σόφια). Στὴν μελέτη δίνονται ὁρισμένα ἐπὶ πλέον στοιχεῖα γιὰ μερικὸς ἀπὸ τοὺς ἀναφερόμενους στὸ βιβλίο Πεντάκιους, πὺλ λείπουν στὸ ἐλληνικὸ βιβλίο. Ἐπίσης στὴν μελέτη γίνεται τιμητικὴ ἀναφορά στὴν σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Duicev (σελ. 1, Εἰσαγωγή). Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἡ μελέτη εἶναι μεταφορὰ ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ στὰ γερμανικὰ μερῶν τοῦ βιβλίου (χωρὶς δυστυχῶς αὐτὸ νὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν συγγρ. στὴν μελέτη). Ἡ μεταφορὰ δὲν ἰσχύει ὅμως γιὰ ὁρισμένες φράσεις τοῦ δημοσιευμένου στὰ Ἑλληνικὰ βιβλίου, οἱ ὁποῖες «κόβονται» στὴν μελέτη (δηλ. στὴν γερμανικὴ μετάφραση). Ὅπως δὲ-

und dem bulgarischen Staate dar. Über die Herrschaftsverhältnisse, die in dieser Großregion existierten, lassen uns unsere Quellen nichts Genaues erfahren...

In den letzten Regierungsjahren von Boris I. sollte auch der Grundstein für die organische Integration der neugewonnenen makedonischen Gebiete in seinem Staate gelegt werden: die Entsendung im J. 886 des aus Pannonien vertriebenen Schülers von Methodius, Klements in jene südwestliche Region Bulgariens mit dem Auftrag, die slawisch geschriebenen liturgischen Bücher dort zu vertreiben¹⁰. Für die Gründe dieser folgenschweren Entscheidung des bulgarischen Herrschers wurden bisher in der Forschung unterschiedliche Annahmen aufgestellt, auf welche hier nicht weiter eingegangen werden soll. Historisch wichtig bleibt eben die Tatsache der Einführung und Verbreitung der slawischen Schrift in den makedonischen Gebieten des bulgarischen Staates. Eine Tatsache, die einen objektiven historischen Prozeß eingeleitet hat: mit dem Heranwachsen der Schule von Ochrid verstärkte sich auch in jener Gegend Bulgariens das Bewußtsein, daß man zu einer von der römischen Welt abgesonderten Gemeinschaft gehörte. Es ist kein Zufall, daß, als in den folgenden schweren Zeiten das politisch-kulturelle Zentrum des östlichen Bulgarien nicht mehr existierte, der Geist des Widerstandes und der Bewahrung der politischen Selbständigkeit gegenüber Byzanz eben in den westlichen Gebieten Bulgariens, im Staate Samuels und seiner Nachfolger lebendig geblieben ist. Nicht zufällig ist es auch, daß das erste schriftliche Bekenntnis zu dieser, auf der Basis des altbulgarischen Schrifttums entstandenen Ideologie, in dieser Gegend sich befindet: so bezeichnet sich selber der letzte Herrscher dieses Staates im J. 1016 als «bulgarischer Selbstherrscher», der besorgt um das Wohl seiner Untertanen, der Bulgaren, ist. Ein Beweis, daß die Maßnahmen von Boris, seine neugewonnenen Gebiete im Staate zu integrieren, Früchte getragen haben¹¹.

9. V. GJUZELEV, Knjaz Boris Parvi (Bälgara prez vtorata polovina na IX vek). Sofija, 1979, S. 40 f.

10. AL. MILEV, Grăckite žitija na Kliment Ochridski, Sofija 1966, S. 110 ff; V. GJUZELEV, Knaz Boris Parvi, S. 338 ff.

11. J. ZAIMOV V. ZAIMOVA, Bitolski nadpis na Ivan Vlaadislav samodăržec bălgarski, — strobălgarski pametnik ot 1015—1016 godina, Sofija, 1970, S. 33».

1. Ὑποβλήθηκε σὲ δακτυλογραφημένη μορφή στὸ Τμήμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ προέρχονται τὰ παραθέματα πὺλ δημοσιεύονται ἐδῶ.

ποτε αυτή ή προσθήκη ή ή αφαίρεση στοιχείων αυτή καθ' εαυτή θά γινόταν κατανοητή (και θά ήταν ως ένα βαθμό θεμιτή), αν οι σχετικές φράσεις δέν είχαν ένα όρισμένο περιεχόμενο, έτσι ώστε ή προσθήκη ή ή αφαίρεσή τους νά αλλάζουν τήν γενική εντύπωση τής μελέτης. Συγκεκριμέναν:

α) Στο έλληνικό βιβλίο ό συγγρ. άσκει έμμέσως, αλλά σαφώς κριτική σέ Βούλγαρους έρευνήτες, γράφοντας (σωστά) ότι «ό φορέας ένός όνόματος ξένου (σλαβικού) έτύμου δέν έχει άναγκαστικά και ξένη (σλαβική) έθνολογική ταυτότητα» και έπικρίνει άπλουστεύσεις τών τύπων «Ευγένιος Βούλγαρις=Βούλγαρος» (βλ. σελ. 88). Στην προοριζόμενη γιά τόν τιμητικό τόμο τού Βούλγαρου έρευνήτη μελέτη ή τοποθέτηση αυτή αλλάζει σημαντικά: Πρώτα-πρώτα «κόβεται» τό παράδειγμα τού Ευγενίου Βούλγαρι· έπειτα έπισημαίνεται ότι με τά στοιχεία πού διαθέτει ή σημερινή έρευνα δέν μπορεί νά δώση μία γενικά άποδεκτή άπάντηση στό πρόβλημα τής έκτασης πού είχε ή παρουσία τού σλαβικού στοιχείου στό Βυζαντινό κράτος. Και τρίτο (και σημαντικότερο) τονίζεται ότι, όπως δέν μπορεί κανείς νά δεχθί ότι όλοι οι φορείς σλαβικών όνομάτων ήταν Σλάβοι, άλλο τόσο «άπαράδεκτο είναι ότι όλοι αυτοί οι φορείς δέν είχαν τίποτε άλλο Σλαβικό έκτός από τήν ρίζα τού όνόματός τους και ήταν Ρωμαιοί με κρατική συνειδηση»¹. Γιά τήν διαφορά τής τοποθέτησης νομίζω πώς δέν χρειάζεται κανένα σχόλιο. Θά μπορούσε μόνο νά αναφερθί ότι ένώ στό έλληνικό βιβλίο γίνεται λόγος γιά εξέλληνισμό, έδώ χρησιμοποιείται ό όρος «Ρωμαιοί» (Rhomäer).

β) Στην προοριζόμενη γιά τόν Βούλγαρο έρευνήτη μελέτη ύπάρχει μία φράση, όπου τονίζεται ό «μη πλήρης εξέλληνισμός» μάς σλαβικής οικόγενειας, ή όποία λείπει στό έλληνικό βιβλίο. Άντιθέτως στό έλληνικό βιβλίο ύπάρχει άλλη φράση, όπου τονίζεται ή «οικονομική ταύτιση με τό γηγενές στοιχείο», ή όποία όμως «κόβεται» στην προοριζόμενη γιά τόν Βούλγαρο έρευνήτη μελέτη².

γ) Στο έλληνικό βιβλίο γίνεται (με άναφορά στην σημασία τής κοινωνικής άνόδου όρισμένων Σλάβων) λόγος γιά τήν «έθνολογική άφομοίωση» (σελ. 89)—πράγμα πού σημαίνει, άν κανείς άνατρέξει στην προηγούμενη σελίδα (88), τόν «εξέλληνισμό» τους. Στην γερμανική μετάφραση τής ίδιας παραγράφου, πού περιέχεται στην μελέτη γιά τόν

1. Άφιέρωμα στον Duicev, σ. 8: «Ohne ins Detail gehen zu wollen, sei hier festgesetzt, daß die bisherigen Versuche uns in eine Sackgasse geführt haben: wie es einem unvoreingenommenen Betrachter nicht einleuchten mag, weswegen sämtliche Träger eines slavischen Namens zu Slaven erklärt werden sollten, genauso gut kann der gleiche Betrachter die Behauptung nicht hinnehmen, daß alle diese Träger, außer dem Etymon ihres Namens, nichts Slavisches hatten und staatsbewußte Rhomäer waren...».

2. Σλάβοι στην Μεσαιωνική Έλλάδα, σ. 88: «Σς πρώτο παράγοντα ο οποίος επιτάχυνε τη διαδικασία εξέλληνισμού του σλαβικού στοιχείου θα μπορούσε να κατονομάσει κανείς την συγκέντρωση έγγειας περιουσίας και την επακόλουθη οικονομική ταύτιση με το γηγενές στοιχείο: χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ρενδάκιου Ελλαδικού (βλ. αρ. 3 πιο πάνω) ο οποίος, σύμφωνα με τις πηγές μας, ανήκε σε μια οικογένεια γαιοκτημόνων της Πελοποννήσου».

Άφιέρωμα στον Duicev, σ. 8. «Man kann als ersten Factor, der diesen Hellenisierungsprozeß beschleunigt hat, die Aneignung von Produktionsmitteln (Landbesitz) nennen: dies läßt sich im Falle von Rhendakios Helladikos (Nr 3 oben) beobachten. Er gehörte einer vermögenden Familie der Peloponnes, welche, nach Ausweis unserer Quellen, nicht völlig gräzisiert war».

τιμητικό τόμο του Βούλγαρου έρευνητή, ό όρος «έθνολογική άφομοίωση» έχει άντικατασταθί με τόν όρο «έκρωματισμός» (Rhomäisierung) (sic)!

3. Τό συμπέρασμα πού προκύπτει από τά παραδείγματα αυτά, ότι δηλ. ό συγγρ. άλλζει άπόψεις ή χαρακτηρισμούς γιά καθαρά περιστασιακούς λόγους, έπιβεβαιώνεται και από τήν άντιπαραβολή του υπό κρίση βιβλίου με τό τελευταίο δημοσίευσμά του πού έχει τίτλο «Έκφάνσεις τής έλληνοσλαβικής καθημερινότητας κατά τόν Μεσαίωνα». Πρόκειται, όπως αναφέρθηκε (βλ. σημ. 1) γιά τό κείμενο μιάς διάλεξης πού δόθηκε από τόν συγγρ. στό Πανεπιστήμιο τής Σόφιας τόν Δεκέμβριο του 1989, μεταφράστηκε στά 'Ελληνικά και έκδόθηκε από τόν συγγραφέα (μαζί με τό πρωτότυπο) τό 1990 στήν Θεσσαλονίκη (σελ. 13).

"Όπως είναι αυτόνομο και γιά τόν μη ειδικό άναγνώστη, γιά νά μπορή κανείς νά μιλήσει «περί εκφάνσεων τής καθημερινότητας» στό μακρινό παρελθόν και μάλιστα σέ άναφορά πρός τίς σχέσεις διαφορετικών από φυλετική άποψη όμάδων, χρειάζονται έπαρκή στοιχεία από διάφορους τομείς τής ζωής και ειδικές έρευνες, τά όποια δέν υπάρχουν, τουλάχιστον στήν έκταση πού θά έπρεπε. "Αλλωστε και ό ίδιος όμολογεί (στήν μελέτη του γιά τόν τιμητικό τόμο του I. Duicev) ότι και στόν ιδιαίτερο έρευνητικό του τομέα, δηλ. στήν έρευνα τών σλαβικών άνθρωπωνύμων, δέν μπορεί νά φθάσει κανείς σέ βέβαια συμπεράσματα.

α) 'Αφετηρία του συγγρ. και στήν διάλεξη αυτή είναι ή συμβίωση 'Ελλήνων και «Σλάβων Βουλγάρων» στήν 'Ιερισσό. 'Ενώ όμως στό βιβλίο του «Σλάβοι στήν Μεσαιωνική 'Ελλάδα» ή συμβίωση αυτή χρησιμοποιείται ως «μοντέλο» γιά νά δείχθι ό «έξελιγμένος» τών Σλάβων, στήν διάλεξη γίνεται λόγος γιά ένα ενιαίο κόσμο («'Ελλήνων και Σλάβων-Βουλγάρων»), «τόν όποιο καθιστούν ένα συμπαγές άμάλαγμα δύο άντικειμενικοί παράγοντες, ό ρόλος του στήν διαδικασία τής παραγωγής και ή άλληλέγγυα οικονομική, ίδεολογική και πολιτική έξάρτηση από τόν μηχανισμό τής κρατικής έξουσίας». Και έπειδι ό συγγρ. θεωρεί τόν κόσμο αυτόν (πού χαρακτηρίζεται προηγουμένως ως «κόσμος τής καλύβας») ως «συμπαγές άμάλαγμα», χαρακτηρίζει τήν «άναζήτηση έθνικής συνείδησης» σ' αυτόν ως «μυταιοπονία» και επικρίνει έρευνητές στήν «δική του χώρα» (δηλ. τήν 'Ελλάδα) και «έδω» (δηλ. στήν Βουλγαρία) πού υποβάλλονται σ' αυτήν τήν «μυταιοπονία» (σελ. 13). 'Αντιθέτως συνιστά (μεταξύ άλλων) τήν μελέτη τής «έλληνοσλαβικής καθημερινότητας» σέ διάφορους τομείς, και ιδιαίτερα στόν «θρησκευτικό συγκριτισμό» (ή λέξη γράφεται δύο φορές έσφαλμένως έτσι—άντι του όρθου συγκρητισμός, σελ. 12). Στήν πραγματικότητα ό συγγραφέας έχει νά παρουσιάσει μόνο ένα σχετικό παράδειγμα (δηλ. τό «σμερδάκια» από τό Ζυγοβίσι τής Γορτυνίας) και αυτό άμφίβολο (βλ. π.π., σ. 518, σημ. 2).

β) Στό βιβλίο «Σλάβοι στήν Μεσαιωνική 'Ελλάδα» ό συγγρ. επικρίνει σέ μία ύποσημείωση «όρισμένους έρευνητές» (προφανώς Βουλγάρους) πού μιλούν γιά βουλγαρικό έθνολογικό στοιχείο στήν Χαλκιδική και παραπέμπει σέ μία σχετική μελέτη του («Die Bulgaren im Byzantinischen Reich. Kritische Bemerkungen») πού δημοσιεύθηκε τό 1981 στό (έκδιδόμενο ως γνωστόν στήν Θεσσαλονίκη) περιοδικό «Balkan Studies» (τόμ. 22,

1. Σλάβοι στήν Μεσαιωνική Ελλάδα, σ. 89: «Ως τρίτο παράγοντα *έθνολογικής αφομοίωσης* μπορεί, λοιπόν, νά κατονομάσει κανείς τή δυνατότητα κοινωνικής ανόδου στή βυζαντινή κοινωνία».

'Αφιέρωμα στον Duicev, σ. 9: «Man wird also als dritten Faktor der *Rhomäisierung* von Einzelpersonen slavischer Herkunft die soeben erwähnte Möglichkeit des sozialen Aufstiegs in Byzanz ansehen können».

σελ. 249-267)¹. Ἀντίθετα στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας τονίζει καὶ μάλιστα μὲ πολλὴ ἐμφαση ὅτι τὸ σλαβικὸ γλωσσικὸ σύστημα τῶν ξένων ἐποίκων τῆς Ἱερисσοῦ (μέρους τοῦ «κόσμου τῆς καλύβας») ἦταν σαφῶς βουλγαρικό, ἐνῶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐποικοὶ ἀποκαλοῦνται ἐπανειλημμένως Βούλγαροι («Βούλγαροι καλλιεργητές», «νεόφερτοι Βούλγαροι» (σελ. 11). Ἀκόμη τονίζεται τὸ «πλήθος» τῶν δανειῶν λέξεων τῆς μιᾶς γλώσσας πρὸς τὴν ἄλλη, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται κανένα ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο ἢ σχετικὴ μελέτη².

γ) Ὅπως καὶ στὸ ὑπὸ κρίση βιβλίο (βλ. π.π., σ. 523, σημ. 2), ἔτσι καὶ στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας, ὁ συγγρ. ἀποδίδει πρωταρχικὴ σημασία στὶς «οἰκονομικὲς δομές». Στὴν διάλεξη τῆς Σόφιας ἡ τοποθέτηση αὐτὴ δηλώνεται κατηγορηματικά, ἐνῶ παράλληλα τονίζεται ὅτι τὰ πρόσφατα κοσμογονικὰ γεγονότα στὴν Εὐρώπη παρακινοῦν τὸν ἱστορικὸ στὴν ὑπέρβαση τῆς προσωπικῆς (προφανῶς ἐθνικῆς) ἰδεολογίας. Παραθέτω τὴν σχετικὴ παράγραφο (μὲ τὴν ὁποία τελειώνει ἡ διάλεξη) χωρὶς κανένα σχόλιο:

«Ἀγαπητοὶ φίλοι, στὴ σημερινή μου ὁμιλία προσπάθησα νὰ μοιρασθῶ μαζί σας μερικές σκέψεις πού ἀφορροῦν στὸν τρόπο θεώρησης τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος. Ὁ προβληματισμός μου ξεκίνησε ἀπὸ τὴν κοσμογονία τῆς ὁποίας ὅλοι εἴμαστε μάρτυρες καὶ πού ἀναπόφευκτα παρακινεῖ τὸν ἱστορικὸ σὲ μιὰ προσπάθεια ὑπέρβασης τῆς προσωπικῆς ἰδεολογίας, μιᾶς ἰδεολογίας πού περιπλανιέται στὴ λανθασμένη ὁδὸ τῆς ἀναζήτησης τῆς ἐθνικῆς κατηγορίας στὸν κόσμο τῆς μεσαιωνικῆς καθημερινότητας· ἐνὸς κόσμου τὴν ταυτότητα τοῦ ὁποίου καθορίζουν κυρίως οἱ οἰκονομικὲς δομές, δομές πού ἔχουν διαχρονικὴ ἰσχύ, μιὰ καὶ —ὅπως τὸ ζοῦμε ὅλοι μας στὴ σημερινὴ πραγματικότητα— ἐξακολουθοῦν ἀντικειμενικά νὰ ὑπαγορεύουν καὶ σήμερα τὴν ὑφὴ τοῦ κάθε λογῆς ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος, ὑποχρεώνοντας ἔτσι καὶ ἐμᾶς νὰ εἴμαστε ἐτοιμοὶ σὲ κάθε ἐπαναπροσαρμογὴ ἢ ἀναδόμηση καὶ τοῦ δικοῦ μας συστήματος θεώρησης».

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΛΟΥΤΑΚΟΣ

1. Σλάβοι στὴν Μεσαιωνικὴ Ελλάδα, σ. 126, σημ. 51: «Ἀναφορικά με τις προσπάθειες ορισμένων ερευνητῶν να τεκμηριώσουν την ὑπαρξὴ βουλγαρικοῦ ἐθνολογικοῦ στοιχείου στὴ Χαλκιδικὴ πβ. τις παρατηρήσεις που διατυπώσαμε σε ἄλλη μελέτη μας (Malingoudis, Bulgaren, σ. 253-262)».

2. Διάλεξη στὴν Σόφια, σ. 13: «Μια τρίτη ἐκφάνση τῆς ἐλληνο-σλαβικῆς καθημερινότητας εἶναι ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν δυο γλωσσικῶν συστημάτων, τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ σλαβικοῦ (ἢ γιὰ νὰ ἀκριβολογούμε ἐδῶ: τοῦ βουλγαρικοῦ). Μια σχέση που γίνεται σήμερα ορατὴ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν δανειῶν λέξεων που ἔχουν περάσει ἀπὸ τὴ μιὰ γλώσσα στὴν ἄλλη καὶ που, γιὰ τὸν ἀντικειμενικὸ ερευνητὴ, αποτελοῦν σήμερα ἕναν ἀδιάψευστο μάρτυρα μιᾶς βαθιᾶς ριζωμένης στὸ παρελθὸν ἱστορικῆς πραγματικότητας: τῆς κοινῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων τοῦ μεσαιωνικοῦ "κόσμου τῆς καλύβας" στὴ γῶνιά αὐτὴ τῆς Εὐρώπης».